

Վ Ր Ա Ց Մ Ա Մ ՈՒ Լ Ը

1900 թուի վերջերում Թիֆլիսում հրատարակուող վրաց շաբաթաթերթ «Կվալին» տպեց պ. Ն. Ժօրդանիայի մի շարք յօդուածները վրաց մամուլի մասին: Այդ յօդուածները յետոյ լոյս տեսան առանձին գրքով—«Վրաց մամուլը կամ երէկ և այսօր» վերնագրի տակ:

Սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ մեր հարեան վրացիների ներքին կեանքի, մտաւոր հոսանքների ու ձգտումների մասին մենք, հայերս, շատ մակերևոյթային դադափար ունենք: Այդ պակասը լրացնելու համար աւելորդ չենք համարում, օգտուելով պ. Ժօրդանիայի աշխատութիւնից, ծանօթացնել մեր հարեան վրացիների մամուլի հետ, որ հասակակից է հայոց մամուլին:

Մամուլի մէջ աւելի բնորոշ կերպով են արտայայտուում ազգերի մտաւոր կեանքը, նրանց յուզող ինդիւրները, նրանց աշխարհայեցողութիւնն ու ձգտումները, նրանց վերաբերմունքը դէպի հարեանները:

Պ. Ժօրդանիան իր գրքի առաջաբանում, ի միջի այլոց, ասում է. «Ո՛չ մի տեղ այնքան չեն խօսում անցեալն ուսումնասիրելու մասին, որքան մեզանում, և ոչ ոք այնպէս չէ մոռանում այս ճշմարտութիւնը, ինչպէս մենք: Ապագան ծածկուած է, ներկան դժուար է հասկանալ, ուրեմն մնում է անցեալը, որ հեշտ է ուսումնասիրել, և եթէ այս էլ չենք կատարի—կը մնանք միթուրեան մէջ: Մամուլն է հասարակական զարգացման ամենաուժեղ գործօնը և այդ պատճառով էլ ամեն ժողովրդի մէջ մեծ ուշադրութիւն են դարձնում դրա բարգաւաճման վրայ: Դրանից զրկուած է միայն վրաց մամուլը. սրա և ուրիշ ազգերի մամուլի մէջ այնպիսի զանազանութիւն կայ, ինչպէս մեռած և կենդանի մարդու մէջ»...

«Ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի կուլտուրական երկրում, այնպիսի կեղծ կերպարանք չունի մամուլը, ինչպէս մեզանում», ասում է հեղի-

նալը: «Մամուլը՝ հասարակութեան աւելամիսն է, ժողովրդի ապօրէն զաւակն է, կեանքի մէջ ստիպմամբ մտցրած զարդ է, բայց միևնոյն ժամանակ հարկաւոր և անխուսափելի է—մտածում է վրացին: Նա սարսափելի ատում է իր մասին քննադատութիւնը: Նա իրան երևակայում է կատարեալ և նոյնը պահանջում է ամենքից. նա ինքն իրան փաղաքշում ու խաբում է և նոյնանման փաղաքշանք ու կեղծիք է որոնում ամեն տեղ: Գովեցէք և մեծարեցէք նրան և դուք կը դառնաք նրա սիրելին: Մի գիպէ՛ք նրան բոլորովին և նա ձեզ կ'ընդունի, եթէ ոչ իբրև սիրելի, գոնէ իբրև բարեկամ: Բայց եթէ համարձակուեցաք և նրա յատկութիւնները կշռք վրայ դրեցիք, վնայ ձեզ. նրա մէջ կը գտնէք մի մշտական թշնամի, և որովհետև ամեն մէկը փախչում է թշնամուց և որոնում է բարեկամ, այդ պատճառով էլ հասարակութեան մէջ տիրում է ընդհանուր փարիսեցիութիւն, երեսանց գովել-մեծարելը և յետևից հայհոյելը»...

«Ինչպիսին է շուկան, նոյնպիսին է և ապրանքը, ինչպիսին է պահանջողը, նոյնպիսին է և վաճառողը. մամուլն էլ փոխուեց վաճառանոցի համեմատ, մամուլն էլ ստիպուեց պահանջողներ դրաւելու: Սրան ձեռնտու եղաւ ընթերցողին գրաւելը և գուրգուրելը, սրա համար ֆնասակար դարձաւ ընթերցողին նեղացնելը և խրանացնելը: Հասարակութեան բնաւորութիւնը դարձաւ մամուլի բնաւորութիւն. սա էլ սկսեց փարիսեցիութիւն, երկերեսութիւն»...

«Լուսաւորութեան և պարզասրտութեան դրօշակը ցելիի մէջ նետուեց, իսկ խաւարի և երկմտութեան դրօշակը օդի մէջ ծածանուեց, և այս դրօշակի տակ միացան ոչ միայն ընթերցողների մի մասը, այլ և բանաստեղծների, ժուրնալիստների, հրապարակախօսների. սրանք, փոխանակ մոլորուած հասարակութիւնը հրապարակ հանելու, իրանք թողեցին հրապարակը և նրանց կողքին կանգնեցին. զօրքը քաշեց և գրաւեց առաջնորդների և իր մէջ ոչնչացրեց»...

«Կրիտիկան վաղուց է մերժուած, սա աւելորդ բան է ճանաչուած, այդ պատճառով էլ նա գործածութիւնից դուրս մնաց գրականութեան մէջ, կորցրեց իր կոռւանը և գրողներն էլ նրանից յետ սովորեցին: Նրանց ձեռնտու եղաւ երեքից՝ մէկը՝ կամ լռութիւն, կամ գովասանք և կամ հայհոյանք, բայց յամենայն գէպս ոչ կրիտիկա»:

«Կրիտիկա և հայհոյանք. այս երկու միտքը իրար մէջ խառնուեց և ընթերցողը չէ կարողանում իմանալ, իրաւեղ է վերջանում մէկը և որտեղ սկսում երկրորդը: Այս հանգամանքը բոլորովին անպատուեց մամուլը և ոտնակոխ արեց հասարա-

կական կարծիքը՝ Ո՛վ որ իր սրտին բաւականութիւն տալու համար դուրս կը գայ գրականութեան մէջ և մի երկու անգամ կը հայհոյի, նրան կարծում են կրիտիկոս. բայց ով որ իր սրտի ցաւերը, իր գաղափարները, իր հայեցողութիւնը կրիտիկայի ձևով դուրս է բերում գրականութեան մէջ, նրան կարծում են հայհոյող... Եթէ հասարակութիւնն իսկապէս բարձրանայ իր ոչնչութիւնից, նա կը բարձրացնի գրականութիւնն էլ այնպէս, ինչպէս գցեց նրան և ստրկացրեց... Բայց միթէ մամուլը չէ կարող իսկական առաջնորդողի դերը յանձն առնել, անկասկած կարող է, և ոչ միայն կարող է, այլ ուղղակի նա հէնց դրա համար է կոչուած. բայց այստեղ հարկաւոր է այն, ինչ որ մեր մամուլը վաղուց կորցրել է։ Ամենից առաջ հարկաւոր է լուրջ ուղղութիւն, և հէնց այդ բանը մերժեցին բանասէրները. ուղղութիւնը—մօդա չէ, դա անդործ մարդու հնարած բան է—անս վրաց ժուրնալիստների ամբողջ փիլիսոփայութիւնը»...

—

Վրաց ժամանակակից մամուլի զարգացման մէջ, որ հազիւ 40 տարեկան է, մենք նշմարում ենք երկու շրջան.

Առաջինը—այն շրջանն է, երբ մամուլն սկսուեց, ոտքի կանգնեց և հաստատ քայլով առաջ գնաց։ Նա այս շրջանում—ճշմարտասէր, անկախ և անյողդողդ էր. նա վեր էր բարձրանում, քանդում էր ամեն տեսակ պարիսպներ, մաքառում էր խոչընդոտների հետ և այդպիսով հարթում էր գնալու ճանապարհը. այս անխոնջ կռուով նա հասաւ զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, հասաւ գաղաթնակէտին և յայտնեց աշխարհին՝ ահա ինչ կերպարանք պէտք է ունենայ քաղաքակրթուած մամուլը։

Երկրորդ շրջանը—այն շրջանն է, երբ մամուլը այս գաղաթնակէտից վայր է ընկնում, իջնում է դարիվար, արդէն ձեռք բերած տեղից հրաժարւում և հեռանում է, իջնում է մինչ զարգացման ամենացածր աստիճանը և վերջը բոլորովին անդամալոյծ է դառնում։ Առաջին շրջանին առաջնորդում է «Դրօհբան», իսկ երկրորդ շրջանին՝ «Իվերիան»։

Վրաց մամուլի տարեթիւն սկսւում է «Դրօհբայի» հիմնուելով—1866 թ., հանգուցեալ Գիօրգի Ծերեթեղի խմբագրութեամբ։ Առաջ էլ եղել է եթէ ոչ լրագիր, գոնէ ամսագիր, սակայն ոչ մէկը դրանցից մամուլի բնաւորութիւն չունէր։ Լաւագոյնը նրանցից, «Սաքարթվելոս Մօամբէն», որ հրատարակւում էր 1863 թ. իշխան Ճավճավաճէի խմբագրութեամբ, աւելի ներկայացնում էր մի արմատախ, նամակների հաւաքածու, քան թէ ամսագիր։ Նրա մէջ չէք գտնի ոչ մի յօդուած օրուայ չարիքի

վերաբերեալ, ինչպէս վերջը ինքը խմբագիրն էլ խոստովանեց. և այդ այն ժամանակն էր, երբ ճորտութեան հարցն էր լուծուում, որի մասին խօսում էր ամբողջ ոռու մամուլը:

Հանգուցեալ Գ. Ծերեթելին իր առաջնորդողում որոշեց իր ծրագիրը՝ չը ծածկել ոչ մի պակասութիւն. թողնել այն ամենը, ինչ որ անպէտք է, փտած է, և իւրացնել եւրոպական կեանքը:

Այս անվախութիւնը և անխնայ մտրակումը առաջ բերեց մեծ բողոք. սակայն առաջի տարին հանգուցեալը չը կարողացաւ իր ծրագիրը լրիւ կատարել, որովհետեւ նա մենակ էր և ոյժ չուներ. այդ նպատակով նա 1869 թ. հրաւիրում է նոր եկած Ս. Մէսիսին և Եւրոպայից վերադարձած Ն. Նիկօլաձէին, և այսպիսով կազմուում է «Դրօժբայի» նոր խմբագրութիւնը երեք հոգուց՝ Գ. Ծերեթելի, Ս. Մէսիսի և Ն. Նիկօլաձէ: Սրանց հետ միանում է վերջը և Ա. Կակի Ծերեթելին և այս ոյժերի շնորհիւ «Դրօժբան» 1870 թ. մեծ աղմուկ է հանում: Սա մատնանիչ է անում ամեն տեսակ անկանոնութեան վրայ վրաց կեանքի մէջ, անխնայ քննդատում է ամենքին—սրան առաջնորդում է լոկ կրիտիկան: «Դրօժբան» մտրակում է հասարակութեան անգործունէութիւնը, անհոգութիւնը, անտարբերութիւնը: Մաքառելու համար մեծ տոկոսնութիւն էր հարկաւոր այդ ոյժերին: Եւ սըրանք չէին ընկճուում, արթուն էին և արթնացնում էին ամենքին: Մի խիստ կռիւ էր սկսուել «որդոց և հայրերի» մէջ, («հին և նոր» սերնդի մէջ: Այդ նոր ուղղութեամբ գրուած առաջնորդող յօդուածներից մէկը այնքան է յուզում հասարակութիւնը, որ այդ վերջինը վճռում է ամեն ջանք գործ դնել այդ լրագիրը դադարեցնելու համար: Այդ տեղի է ունենում 1871 թ.: Սակայն խմբագրութիւնը աւելի ևս խիստ է զինւում նրանց դէմ, որոնք աշխատում են անուանարկել լրագիրը և վայր ձգել սրա պատիւը հասարակութեան աչքում: «Դրօժբան» պատերազմում էր այն իշխանների և ազնուականների դէմ, որոնք նեղացնում էին գիւղացիներին. նա մաքառում էր և վաշխառուների դէմ:

Նա պահանջում էր, որ վրացի գիւղացին ունենայ սեփական հող և ազատուի իշխանների ձանկերից: Օր ըստ օր է լրագիրը զօրեղանում էր և արագութեամբ տարածում էր իր քարոզած լոյսը. իսկ միւս կողմից մեծանում էր անբաւականների թիւը, որոնք ուզում էին կռուել, սակայն դէնք չուներին, այդ պատճառով դիմում էին ստոր միջոցի—քամբասանքի՝ թէ լրագիրը անձնաւորութիւնների դէմ է, նոյն իսկ գիմեցին մատնութեան... Այս նոր, եւրոպական քաղաքակրթութիւն տարածող լրագրի ուղղութեան դէմ առաջ է գալիս մի խիստ դիմադրութիւն, մի կատարեալ ըէակցիա, և այդ ոչ միայն հին սերնդի,

այլ և նոր ոյժերի կողմից։ Այդ ազատամիտների խմբին դիմադրելու համար աշխարհ է գալիս նոր պահպանողականների խումբը, իր սեփական օրգան «Իվերիայով», որի առաջին համարը լոյս տեսաւ 1877 թ.

Պահպանողականների պարագլուխ դարձաւ իշխ. Իլ. ձալ-նալվաձեճ, ղինուած «Իվերիա» լրագրով։ Իշխանը պարտութիւն կրեց 1863 թ. իբրեւ առաջադիմական և փոխարէնը 1877 թուից նա պիտի յաղթող հանդիսանար իբրեւ «պահպանողական»։

Իլ. ձալճալվաձէն բացակայում է գրական ասպարէզից 13 տարի։ Մի տարի հրապարակախօսական գործունէութիւն ցոյց տալով, նա ինքն ապա հրաժարուեց իր ամսագրի վերջին համարում և հեռացաւ մամուլի ասպարէզից ու մտաւ արքունական ծառայութիւն Դուշէթում։ Նա եօթը տարի շարունակ ոչ մի տող չէ նուիրում գրականութեանը. 1870 թ. նա գրում է երեք ոտանաւոր, իսկ 1872 թ. երկու մնացած բանաստեղծութիւնները, որոնք լոյս տեսան վերջը, իսկ գրուած են երիտասարդութեան ժամանակ մինչև 1863 թիւը։ Սրա գրուածները կամ բանաստեղծութիւնները որ և իցէ հասարակական երեւոյթի մասին լոյս էր տեսնում այն ժամանակ, երբ արդէն փաստը վաղուց մոռացուած էր լինում ամենքից։ «Սաքարթ. Մօսմբէ» ամսագրի դադարելուց յետոյ (1863 թ.) Իլ. ձալճալվաձէն անսպասելի կերպով առաջ է գալիս իբրեւ հրապարակախօս 1877 թ.։ Ի՞նչ է սրա պատճառը, կոչումը. բայց միթէ կոչում ունեցող հրապարակախօսը swa եւեթ swrի շարունակ ձեռքերը ծալած կարող է նստել և իր ժամանակակից գործողների վրայ սառնասրտութեամբ նայել։ Ի հարկէ ոչ։ Բայց ի՞նչն է ստիպում նրան լրագիր հիմնել։ Ահա թէ ինչը. 1875 թուին Թիֆլիսումը հիմնուում է Վրաց ազնուականեւերի բանկը, որի պարագլուխ է ընտրւում իշխ. Իլ. ձալճալվաձէն։ Նա այդ ժամանակ ընակութեան տեղը հաստատում է Թիֆլիսում և բարեկամանում է «Դրօթբա» լրագրի խմբագրութեան հետ, որ հրաւիրում է նրան մասնակցելու թերթին։ Այդպիսով 1876 թ. իշխ. ձալճալվաձէն դառնում է «Դրօթբայի» խմբագրութեան անդամ։ Պ. Նիկոլաձէն տպում է մի յօդուած Գուքայիսի բանկի կանոնադրութեան մասին։ Բայց որովհետև Թիֆլիսի բանկի կանոնադրութիւնն էլ նոյնն էր, ուստի իշխ. ձալճալվաձէն այդ յօդուածի մէջ տեսաւ և իր գործունէութեան քննադատութիւնը, այդ պատճառով էլ № 39 մէջ պատասխանեց պ. Նիկոլաձէին։ Այսպիսով խմբագրութեան երկու անդամների մէջ սկսուեց բանակոխ, որի հետևանքը եղաւ ձալճալվաձէի հեռանալը «Դրօթբայի» խմբագրութիւնից։ Այնուհետև «Դրօթբան» սկսեց անխնայ մտրակել բանկային վարիչներին և ղինեց նրանց

իր դէմ. և բանկիրները վճռեցին՝ կամ «Դրօէրային» քաշել իրանց կողմը, կամ հիմնել սեփական օրգան:

Այս առթիւ պ. Նիկօլաձէն *) հարցեր է տալիս. «Ո՞ւր էին և ի՞նչ էին շինում վրաց հասարակութեան և վրաց գրականութեան համար այն պարոնները, որոնք այսօր հոգում են մեր գրականութեան մասին. ինչո՞ւ չէին համակրում և նպաստում գրականութեան բարգաւաճմանը այն ժամանակ, երբ նա կարիքի մէջ էր. ինչով ցոյց տուին, որ իրանք հոգան տանում հասարակութեան ապագան բարւոքելու համար: Ո՞ւր էին այդ պարոնները, որոնք այսօր ցանկանում են մամուլը ոտքի վրայ կանգնեցնել: Նրանք բոլորն էլ ծառայում էին՝ մէկը հաշտարար դատաւորի պաշտօնով, միւսը տեսչի, երրորդը դիրեկտորի և այլն: Ինքը իշխ. Իլ. Ճավճավաձէն էլ Դուշէթումն էր նստած հաշտարար դատաւորի պաշտօնով: Ի՞նչ զոհաբերութիւն արին այդ պարոնները հայրենիքի համար. ի՞նչ օրինակ ցոյց տուին մեր հասարակութեանը: Ոչինչ, բացի լաւ ոռճիկներ ստանալուց և չաղ տեղեր որոնելուց: Եւ այդ պարոնները այսօր մտածում են գրականութեան դրօշակը բարձր պահելու մասին. և ի՞նչ հարկաւոր է դրանց հին կամ նոր լրագիր. դրանք առանց այն էլ չաղ պաշտօններ բաժանելով կարող են իրանց կողմնակիցների թիւը մեծացնել. այսպիսի անձնատուր և անփոյթ հասարակութեան համար միթէ հարկաւոր է էլի նոր մեքենաներ հնարել: Բայց ժամանակի ոգուն համեմատ չաղ պաշտօններ կարելի է ձեռք բերել քուէների շնորհիւ— ընտրողական սկզբունքով. իսկ քուէներ գտնելու համար հարկաւոր է երբեմն լրագիր՝ ոչ միայն սեփական անձը պաշտպանելու համար, այլ և թշնամիները ցրուելու համար. և զարմանալի չէ որ այդ պարոնները, որոնք ունեն լաւ պաշտօններ, որոնց մէջը դեռ երկար են ուզում մնալ, աշխատում են լրագիր ձեռք բերել՝ քուէարկութիւնը աջողացնելու և իրանց թեկնածութիւնը պաշտպանելու համար: Եւ միթէ ցանկալի է, որ մեր հասարակութեան և գրականութեան մէջ մուտք գործեն այդ տեսակ բարքեր: Բանկային հիմնարկութիւնները միթէ դրանով պէտք է նպաստէին մեր հասարակութեան բարոյական զարգացման, որ առաջին քայլով մեր գրագէտների և ինտելիգենցիայի մէջ տարածէին Նապօլէօնի կաշառքները, այս «բանկային բանասէրների» առաջին քայլը կարող է ապականել հասարակութեան բնաւորութիւնն ապագայում»...

Այդ յօդուածներից պարզ երևում է, թէ ինչո՞ւ հարկաւոր

*) „Դրօէրա“ 1876, № 57, 58.

րուեց իշխ. Ճավճավաձէին հոր լրագիր: որովհետեւ նա բանկի կառավարիչ էր և ոչ հրապարակախօս. նոր հրատարակութիւնը պէտք է պաշտպանէր բանկը և բանկիրներին հակառակորդներից: «Իվերիան» բանկի մասն է, բանկը «Իվերիայի» աղբիւրն է, նրա մտաւոր և նիւթական կերակրողն է: «Իվերիան» սպասում է հրաման բանկից, բանկը «Իվերիայից» սպասում է պաշտպանութիւն: Բանկը «Իվերիային» և նրա խմբագրին տալիս է փող, փոխարէնը «Իվերիան» պէտք է տայ բանկին միտք, կարծիք:

Այսպիսով բանկի հիմնելը «Իվերիայի» հիմնելու պատճառ դարձաւ, և այդ առաջին օրինակն է վրաց գրականութեան մէջ, որ մի որ և է օրգան կապ ունենար «գործնական մարդկանց» հետ, կամ բանկային հիմնարկութեան հետ և նրանից ստանար խրատներ ու հրաման, թէ և այդ տեսակ դէպքեր Եւրոպայում յաճախ կը տեսնէք: Ուրեմն վրաց գրականութեան մէջ ուրիշից կախումն ունեցող առաջին օրգանն էր «Իվերիան»: Այդ կախումը կապեց «Իվերիայի», ոտքն ու ձեռքը և սրանով նա զանազանուեց «Դրօշբայից»: «Իվերիան» իր առաջնորդում 1877 թ. 1 № յայտնեց իր ծրագիրը, այսինքն կրկնեց այն, ինչ որ իշխ. Ճավճավաձէն ասել էր մի քանի տարի առաջ իր առաջին ամսագրի մէջ. այն է՝ գիտութիւն տարածել հասարակութեան մէջ և ուսումնասիրել իրանց և օտար ազգերի կեանքը. այնուհետեւ աւելացնում է, որ իւրաքանչիւր լրագիր կամ ամսագիր պէտք է պատուով վերաբերուի դէպի առանձին անձնաւորութիւնները: Բայց ումն էր հարկաւոր այդ խրատը. նա միայն պէտք է յայտնէր, թէ ինքն ինչով կը զանազանուի ուրիշ հրատարակութիւններից: Սակայն այդ բանը նա ասաց դեռ 1873 թ.: Այն ժամանակ նա ասում էր՝ չը նեղանան, եթէ մենք մատնանիշ կ'անենք վատ և զգուշիկ երևոյթների վրայ, որ վրացոց մէջ նա կը սիրէ միայն լաւը, իսկ վատը ամեն տեղ զգուշիկ է, լինի նրա գործողը վրացին թէ անգլիացին: Մինչդեռ 1877 թ. *) այլ խօսքեր ենք լսում. «Իժուար է մեղանում մի որ և է հարց արծարծել, որովհետեւ ստիպուած ենք լինում այս կամ այն հասարակական անձնաւորութեանը դիպչել և նեղացնել ու թշնամիներ ձեռք բերել»: Ահա այս իսկ հանգամանքը հէնց սկզբից գցեց նեղ դրութեան մէջ լրագիրը և այդ պատճառով մարդ չի էլ իմանում թէ ինչի մասին գրի: Այս նեղ կացութիւնից ազատում է «Իվերիային» ռուս-տաճկական պատերազմը և տալիս է նրան գրելու պաշար: Պատերազմը վեր-

*) «Իվերիան» 1877 լուս էր տեսնում շաբաթը մի անգամ, 1879 թ. դարձաւ ամսագիր, իսկ 1886 ամենօրեայ թերթ:

ջանալուց յետոյ «Իվերիայի» գործը աւելի ևս դժուարացաւ. լրագիրը դառնում է անբովանդակ, լիքն է թղթակցութիւններով, իսկ առաջնորդողներ շատ քիչ կան և վերջապէս 1879 թ. լրագիրը խոստովանում է, որ չըջապատող կեանքի մէջ նիւթ չը կայ ֆնենլու եւ կարծիք յայտնելու։ Բայց մի մոռացէ՛ք, որ միւս լրագիրը՝ «Դրօշբան» մի և նոյն ժամանակ շատ է գտնում նիւթ։ Ի հարկէ նիւթ միշտ կայ, բայց իշխան ձափճավածէն դիտմամբ լուծւում է և խուճկ է ծխում բանկի տէրերի—իշխան աղետականների առաջ. և նրանց դուր գալու համար գրում է մի յօդուած 1877 թ. «Կեանք և կանոն» վերնագրով, որ ընդհատեց 6 №-ում, յետոյ շարունակութիւնը տպեց 1879 թ. այսինքն տարի ու կէսից յետոյ, իսկ վերջացրեց հազիւ 1881 թուին։ Այդ յօդուածներում, ի միջի այլոց, ասում է, որ գիւղական հիմնարկութիւնը պէտք է ծառայէ բոլորին անխտիր, առանց բաժանելու ժողովրդին դասակարգերի, և թէ այդպիսի բաժանում վրայոց մէջ տեղի չէ ունեցել. այն ինչ այս և այն հարցը իշխ. ձափճավածէն հակառակ կերպով է լուծում իր «Կակօ աւազակ» վերնագրով գրուածի մէջ։ Իսկ այժմ սա գրում է այսպէս, որովհետեւ իրերի գրութիւնն այդ էր պահանջում, ուրիշ կերպ գրել չէր կարող։ Այդ տեսակ կացութեան մէջ իշխանը կամ պէտք է դադարացնէր լրագիրը և կամ ուրիշ ճար գտնէր։ Նա մտածում է միանալ ուրիշ, աւելի ուժեղ, խմբագրութեան հետ. այդ խմբագրութիւնն էր «Դրօշբան»։ Իշխ. ձափճավածէի ցանկութեանը օգնեց հետեւեալ դէպքը. ոռու-տաճկական պատերազմի ժամանակ Ն. Նիկօլաձէն թողնում է «Դրօշբայի» խմբագրութիւնը և գնում պատերազմ. ուրեմն բանկիրների վաղուցուայ ցանկութիւնը—Նիկօլաձէին վռնդել «Դրօշբայի» խմբագրութիւնից, ինքն ըստ ինքեան իրագործւում է. ուրեմն այն պատճէշը, որ կար երկու խմբագրութիւնների մէջ, վերանում է։ 1878 թ. պ. Նիկօլաձէն հիմնում է ոռուսերէն նոր լրագիր «Обзоръ» և սրանով աւելի ևս հեռանում է վրաց գրականութիւնից։ Նիկօլաձէն իր լրագրի մէջ շարունակեց գրել վրաց հասարակական գործերի մասին և շատ անգամ ասում էր այն, ինչ որ օտարների առաջ չը պէտք է ասուէր. օրինակ, նա դիպաւ վրաց և հայ մամուլին, որ զրանք բաւարարութիւն չեն տալիս ընթերցողին։ Եթէ այդ գրուած լինէր վրացերէն, կ'անցնէր առանց ուշադրութեան, բայց որովհետեւ ոռուսերէն էր, այդ պատճառով դա առաջ բերեց մի լրագրական ընդհարում։ Ս. Մէսխին պատասխանեց «Դրօշբայի» մէջ. սրան հետեւեց «Իվերիան». այս բանակութիւն Նիկօլաձէին աւելի հեռացրեց «Դրօշբայից», իսկ Ս. Մէսխին մօտեցրեց «Իվերիային»։

1879 թ. վերջը «Դրօէբայի» խմբագիրը յայտնում է, որ այս երկու հրատարակութիւնները կը միանան և յոյս կայ գործն աւելի լաւ տանելու, քանի որ կ'աւելանան գրականական ոյժերը և հրատարակութիւնը՝ ապահոված կը լինի նիւթապէս։ Այդ միացումը, կամ հարսանիքը, ինչպէս «Օծօրք»-ն անուանեց, կատարուեց 1880 թ.։

Միութիւնն ոյժ է միայն այն դէպքում, երբ միանում են միատեսակ, մի ուղղութեան ոյժեր. հակառակ դէպքում սա առաջ է բերում թուլութիւն. այսպէս էլ պատահեց միացած «Դրօէբա-իվերիայի» հետ։ Թէև Ս. Մէսխին հաւատացնում էր, որ իր և «իվերիայի» ուղղութեան մէջ զանազանութիւն չը կայ, սակայն գործը ցոյց տուեց ընդհակառակը։ «Դրօէբան» իշխ. Ճավճավաձէի օգնութեամբ մեծացաւ և մեծացրեց ծրագիրը, բայց կորցրեց իր առաջնայ գորութիւնն ու անվախութիւնը։ «իվերիան» ատում էր «Օծօրք»-ը և նրա խմբագրին, որովհետև նա էր իշխ. Ճավճավաձէի մշտական հակառակորդը, բայց ոյժ չուներ մրցելու և այդ պատճառով էլ որոնում էր կողմնակիցներ, որ և գտաւ «Դրօէբայի» մէջ, և միացած ոյժով նոյն 1880 թ. 16 № մէջ պատերազմ յայտնեց Ն. Նիկօլաձէին՝ ոտնատակ տալով ու ծաղրելով «Օծօրք»-ին։ Իսկ երբ «Օծօրք»-ը դադարեց «Դրօէբան» ուրախութեամբ աւետեց այդ լուրը և դամբանականի մէջ գրեց՝—«Օծօրք»-ը վերին աստիճանի եւրոպականացրած լրագիր էր, իսկ այդ բանը մեզանում պէտք չի դայ» և շարունակում է, թէ լրագիրը պէտք է ունենայ մանկավարժական կրթիչ բնաւորութիւն. նա ամեն մի նորութիւն ծամծամած պիտի տայ հասարակութեանը։ Եւ այս ասողը նոյն Ս. Մէսխին էր, որ քիչ առաջ քարոզում էր եւրոպական լուսաւորութիւն և աշխատում էր այդ լուսաւորութիւնը պատուաստել վրաց հասարակութեան վրայ։ Մի խօսքով միանալը տարաւ դէպի անկումն և այդ բանը ինքը «Դրօէբան» զգալով, բաժանուեց «իվերիայից» 1881 թուին։

«իվերիան» դարձեալ ընկաւ լեթարգիական քնի մէջ, բայց նրան այդ քնից զարթեցրեց «Դրօէբան», որ սկսեց նորից քնննադատել բանկային գործերը. բայց նախ քան պաշտպանել բանկը, իշխանը նորից խօսում է իր ուղղութեան մասին, այն է՝ ծառայել հասարակական շահերին... Այնուհետև գալով բանկի գործերին, նա գովում է իրան և վատաբանում է Քութայիսի բանկի կանոնադրութիւնն ու կառավարիչներին.. Իսկ «Դրօէբան», բաժանուելուց յետոյ, դարձեալ գնաց իր առաջադիմական ուղղութեամբ։

1882 թ. «իվերիա» ամսագրի երկրորդ խմբագիր նշանակուեց Իւլի. Մաչաբելիւն. ամսաթերթն իսկոյն ուժե-

դացաւ և իր կերպարանքն էլ փոխեց. այդ տարուայ № № մէջ աւելի շատ են հրապարակախօսական յօդուածներ, թէ և ոչ մէկի վրայ պարզ չէ երևում իվ. Մաչաբելու «ես»-ը, դէմքը. այլ երևում է մի ուրիշ ձեռքի—իշխ. իլ. Ճավճավաձէի ազդեցութիւնը, իլիա Ճավճավաձէի հովանաւորութեան տակ երիտասարդ Մաչաբելու տաղանդն ընկճուեց: Այդ վիճակին են ենթարկուել բոլոր այն գրողները, որոնք բախտի բերմամբ ընկել են իշխ. Ճավճավաձէի հովանաւորութեան տակ. 40. տարուայ ընթացքում ոչ մէկը չը կարողացաւ առանձին գրականական ոյժ դառնալ, ընդհակառակը ամենքը մանրացան և հեռացան ասպարէզից: Անկասկած իվ. Մաչաբելին էլ այդ վիճակին կ'ենթարկուէր, եթէ նա 1883 թ. չը հեռանար «Իվերիայից» և յանձն չառնէր «Դրօէբայի» խմբագրութիւնը Ս. Մէսիսու մահից յետոյ:

Իվ. Մաչաբելին այստեղ ցոյց տուեց իր հրապարակախօսական տաղանդը և տարաւ «Դրօէբան» այն մտրակող ուղղութեամբ, ինչպէս տանում էր առաջուայ խմբագիրը: Չը մոռանաք մի հանգամանք, որ թէ և Մաչաբելին էլ ծառայում էր բանկում և գտնւում էր իշխ. Ճավճավաձէի ձեռքի տակ, սակայն նա իր գրօշակը բարձր է պահում և չէ դադարեցնում բանակութիւնը «Իվերիայի» հետ: «Դրօէբայի» վրայ չէ նկատւում, թէ նրա խմբագիրը բանկի զրեկտօր է: Նա միատեսակ անխնայ քննադատում է թէ այն հիմնարկութիւնը, որտեղ ինքն է ծառայում և թէ ուրիշները. միով բանիւ իվանէ Մաչաբելին այս կարճ խմբագրութեան ժամանակամիջոցում (1883—1885, երբ «Դրօէբան» դադարեց) ցոյց է տալի իրան իբր իսկական տոկուն, եռանդոտ և տաղանդաւոր ժուրնալիստ: Նա ծնուել էր խմբագիր, բայց իր գլուխը զոհեց բոլորովին ուրիշ բանի:

1885 թ. «Իվերիան» բոլորովին ուժասպառ է լինում և գանգատւում ինքն իր անբովանդակութեան վրայ, գրելու նիւթ չը լինելու վրայ, մի խօսքով կրկնում է այն, ինչ իշխ. Ճավճավաձէն ասաց 1863 թուին իր առաջին գրականական փորձը դադարեցնելու ժամանակ:

Բայց յոյսի ճառագայթը նորից է ծագում «Իվերիայի» համար. 1885 թ. «Դրօէբան» դադարում է և վրաց հասարակութիւնը մնում է առանց լրագրի. դրանից օգտւում է իշխ. Ճավճավաձէն և իր ամսագիրը 1886 թ. յունուարից դարձնում օրաթերթ, թողնելով հին վերնագիրը—«Իվերիա»:

Այդպիսով մէկի դժբախտութեամբ բախտաւորւում է միւսը. «Դրօէբայի» մահը կեանք է տալի «Իվերիային», որ դառնում է ոչ միայն միակ օրաթերթ, այլ և միակ հրատարակութիւն վրաց հասարակութեան համար, որի կարծիքը, հոգսերն ու ներքին

կեանքը պէտք է արտայայտէր «Իվերիան»: Ո՛վ ուզում էր գրել, կամ մի կարծիք յայտնել—այդ պէտք է անէր «Իվերիայի» միջոցով. գուցէ դուք գրելու ընդունակութիւն ունենայիք, բայց այդ բանը «Իվերիայի» սրտովը չէր, դուք կը ոչնչանայիք, և ընդհակառակը՝ ոչ մի ընդունակութեան տէրը՝ ընդունակ կ'երևար. ընթերցողը պէտք է ամեն բան տեսնէր և կարդար «Իվերիայի», մէջ, նրա հաւանածը հաւանէր և նրա պախարակածը—պախարակէր: Այդպիսով «Իվերիան», իբր միակ գրականական և քաղաքական հրատարակութիւն, դարձաւ իր տիրոջ ձեռքում մի ուժեղ զէնք. իշխ. ձալմավածէն ձեռք բերաւ վրաց հրատարակութեան մօնօպօլիան. մամուլը—«Իվերիան» է, «Իվերիան» —մամուլն է, որովհետև ուրիշ ոչ մի տեսակ հրատարակութիւն գոյութիւն չունի. և սա իշխում է եօթը-ութը տարի վրաց հատարակութեան մէջ:

Ամենօրեայ «Իվերիան» ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ամսագրի շարունակութիւնը. այստեղ էլ առաջնորդողում կրկնում է այն, ինչ որ առաջ. մի հարց է աւելացնում՝ ումը ծառայել—ժողովրդին թէ ինտելիգենցիային. եթէ գոհացնել մէկին, միւսն է անբաւական մնում. ուրեմն պէտք է ծառայել երկուսին միաժամանակ: Իսկ եթէ այդ բանը չաջողուի՝ առաւելութիւն տալ ժողովրդին: Ուրեմն, լրագրի ցանկութիւնն է—ժողովրդին մատչելի դառնալ, իսկ դրա համար հարկաւոր է թափանցել ժողովրդի ներքին կեանք, պարզել զանազան կենսական հարցերը, հոգ տանել նրա հոգսերի վրայ. բայց դա բաւական դժուար գործ է, որից փախչում է «Իվերիան» իր սկսուելու օրից: «Իվերիայի» ընաւորութիւնը լաւ է որոշում Նիկոլաձէն 1877 թ.:—«Իվերիան», ասում է նա, գրում է տափակ, ծանր, հին արծարծուած հարցերի մասին երկար ու բարակ, այնպէս որ ընթերցողը դժուարութեամբ է հասկանում գրողի յայտնած միտքը. ամենահետաքրքիր հարցերը լուծելիս իր ամբողջ ջանքը գործ է ածում տարրական միտքը հաստատելու համար»: 1886 թ. դարձեալ սկսում է «Իվերիայի» մէջ բանակութիւն Ղ. Ղիփիաշու և ձալմավածէի մէջ բանկի վերաբերեալ, և երբ վերջանում է այս կոիւր, հանգստանում է և «Իվերիան»: Յետոյ նորից ըսկսում է արշաւանք Մաչաբելիի և նրա խմբի դէմ 1891 թուին: Բանկից դուրս նրա գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձած է գիւղական գործերի վրայ. նա վրաստանում տեսնում է միայն գիւղ և եթէ գիւղն է ճանաչուած ներկայ ժողովրդեան հիմնաքարը, ուրեմն և գիւղատնտեսութիւնը պէտք է ընդունուէր նոր կեանքի հիւր. «Իվերիան» վրաց ազգի փրկութիւնը գիւղատնտեսութեան մէջ է որոնում: Նա առաջարկում է կապիտա-

լիզմի դէմ մրցելու Շարունակ յօդուածներ է գրում գիւղատնտեսական ուսման մասին և ցանկութիւն է յայտնում ագնուականների ուսումնարանը դարձնել գիւղատնտեսական դպրոց: Մի խօսքով «Իվերիան» իր դրօշակի վրայ գրեց «միմիայն գիւղ»: Եւ եթէ ժողովուրդը հաւատար նրա քարոզներին և ընթանար նրա ծրագրով ու տեղափոխուէր քաղաքներից գիւղը, նա այժմ կը լինէր կորստեան ափին և կը մնար անկիրթ: Բայց ժողովուրդը չը լսեց նրան:

Բանկիրներից հիմնուած «Իվերիան» զբաղուեց միայն բանկով և այդ պատճառով էլ ժողովրդի դարգացման գործը յետ մղեց տասը տարով: Երազիրը ուշադրութիւն դարձրեց միայն ժողովրդական գրադարանների վրայ, այն էլ մի գիւղական ուսուցչի նախաձեռնութեամբ. իսկ այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպէս են՝ պատմութեան և հնութեան ուսումնասիրելը, լրագրի համար գոյութիւն չունէին: «Իվերիայի» առաջնորդողների նիւթըն է գլխաւորապէս բանկը, գիւղը և գիւղական հարցեր, և այս հարցերի վերաբերմամբ գրում էր ոչ միայն ինքը, այլ և գրել էր տալիս նաև նրանց, որոնք միացան «Իվերիային», վրաց միւս լրագիրների դադարելուց յետոյ: Առաջնորդողների թիւը մեծանում է մանաւանդ 1886—1889. այնուհետև լրագիրը թուլանում է, օրինակ 1891 դուրս է եկել 277 №, 65 առաջնորդողով, որոնցից միայն 14 պատկանում է խմբագրին, իսկ մնացածը՝ աշխատակիցներին. իսկ 1892 թ. 80 յօդուածից 10 խմբագրին է: Հետզհետէ խմբագիրը քիչ է մասնակցում և բաւականանում է նրանով, որ սրա մտքերը քարոզում են ուրիշները. բայց ամբողջ Վրաստանը չէր կարող մտածել և գրել այնպէս, ինչպէս մտածում և գրում էր «Իվերիան»:

Կարծիքների և ուղղութեան տարբերութիւնը կեանքի շարժման և զարգացման հիմնական յատկութիւնն է և միթէ այս յատկութիւնից զրկուած էր վրաց հասարակութիւնը: Ի հարկէ ոչ: Եւ ահա այդ շարժումը քանդեց «Իվերիայի» մօնօպօլիան և լոյս հանեց երկու նոր հրատարակութիւն. 1893 թ. սկսուեց «Կվալի» շաբաթաթերթը, իսկ 1894 թ. «Մօամբէ» (շամբաւաբեր) ամսաթերթը:

«Կվալին», ի հարկէ, պէտք է մրցէր «Իվերիայի» հետ, որ ողնչացնէր նրա մօնօպօլիան: Այդպէս էլ եղաւ. նա դարձաւ վրաց հասարակութեան այն շրջանի օրգանը, որոնք համամիտ չէին «Իվերիայի» հետ: «Կվալիի» մէջ խմբուեցին ընդդիմադիր կուսակցութեան ներկայացուցիչները. նրա դրօշակի վրայ գրուեց՝ «կարծիքների ազատութիւն»:

Առաջին հարցը, որի վերաբերմամբ վեճ բարձրացաւ նրա և «Իվերիայի» մէջ, վրաց ազնուականների ուսումնարանն էր:

«Իվերիան» այժմ էլ, ինչպէս և եօթը տարուայ ընթացքում, քարոզում էր վրաց ազնուականների դպրոցը դարձնել գիւղատնտեսական, որովհետեւ գիւղատնտեսութեան մէջն էր գտնուում ժողովրդի փրկութիւնը. նա իր առաջնորդողում ասում էր (1893 թ. №-127). «Եւ ինչո՞ւ համալսարանական եմ և եթէ ինձ վաղը ծառայութիւնիցս արձակեն, քաղցած կը մեռնեմ»:

Բայց «Կվալին» նրան պատասխանում էր, որ հասարակութեանը հարկաւոր են գիտութիւնով զինուած մարդիկ, իսկ գիւղատնտեսութիւնը կազմում է առաջադիմութեան մի աստիճանը: Ահագին վեճ բարձրացաւ այս հարցի առթիւ և վերջը յաղթանակը տարաւ «Կվալին»։ 1895 թ. ազնուականներից ընտրուած մասնաժողովը որոշեց դպրոցը փոխել կլասիկականի:

«Իվերիան» այստեղ էլ ուզեց վախեցնել, ասելով՝ թէ բանկը այդ տեսակ գումարներ չէ կարող տալ առժամանակ իր դիվիդենդից. բայց այս սպառնալիքը ոչ ոքի վրայ չազդեց, ուսումնարանը փոխեցին կլասիկականի, բանկը տալիս է ամէն տարի փող և ուսումնարանը շուտով էլ կ'ունենայ սեփական շինութիւն. իսկ եթէ լսէին իշխանին, ուսումնարանն այժմ հոգեվարք գրութեան մէջ կը լինէր:

«Կվալին» այս հարցի մէջ հակառակ էր և գրանով էր զանազանում «Իվերիայից», իսկ մնացած հարցերում առաջի տարուայ ընթացքում այնպիսի շօշափելի զանազանութիւն չէր ներկայացնում: «Իվերիան» էլ կարծես սթապիւնեց և յետ չէր մնում ժամանակի պահանջից. գրում էր ազնուականների պարտականութեան մասին, որի վերաբերմամբ տարիների ընթացքում լռել էր: Ժամանակի ընթացքում քննադատական ոգին մեծանում է և այդ բանին նպաստում է «Կվալին»։ Իսկ 1894 թուին «Մօամբէ» նոր ամսագիրը իր առաջին համարում սկըսում է համարձակ խօսել այն բանի մասին, ինչի մասին երբէք չէր խօսել «Իվերիան»։ Նա ուշադրութիւն է դարձնում երկրի և վրաց ազգաբնակչութեան ցնցեալ կողմի վրայ: «Մօամբէն» իշխան Ճավճավաձէի հակառակն էր քարոզում և պնդում էր, որ վրացին չը պէտք է պարապի միայն գիւղատնտեսութեամբ, այլ եւ վաճառականութեամբ և ժողովրդի բարեկեցութիւնը տեսնում էր դրա մէջ: Այստեղ հանդէս է գալիս նորից պ. Նիկոլաձէն, որ 1879 թուից հեռացել էր վրաց մամուլից: Սա պաշտպան է հանդիսանում այդ նոր գաղափարին, բայց մի և նոյն ժամանակ բողոքովին չէ հեռանում հնից և իր ամեն յօդուածում պ. Նիկո-

լաձէն աշխատում է նստել երկու աթոռի վրայ: Հէնց այդ դրութեան մէջն էր և ամսագիրը. իսկ Նիկոլաձէի հեռանալուց յետոյ (1895 թ.) «Մօամբէն» թերթում է դէպի հին ուղղութիւնը և չորում է «Իվերիայի» առաջ:

«Կվալին» աշխատում էր թողնել հին ընթացքը և մօտենալ նորին, իսկ «Մօամբէն» հակառակն էր անում: «Կվալին» առաջ էր գնում, ազատ տեղ էր տալի ամենքին գրելու, և չուք տեսնում էք 1895 և յետագայ թուերին բոլորովին նոր անձնաւորութիւններ, որոնք ուշադրութիւն դարձրին կապիտալիզմի վրայ, ուսումնասիրում էին ժողովրդի սնեխական հարցերը: Այդ ուղղութիւնը մեծ վիճաբանութիւն առաջ բերեց «Իվերիայի» և «Մօամբէի» մէջ, որոնք ապացուցանում էին, թէ կապիտալիզմը տեղի չէ կարող ունենալ վրաց կեանքում. իսկ թէ գրանցից ով տարաւ յաղթանակը, այժմ յայտնի է, քանի որ կապիտալիզմը գոյութիւն ունի վրաց մէջ և առաջ բերաւ որոշ շարժում:

Այսպիսով «Իվերիայի» մօնօպօլիան ջնջուելով, առաջ են գալիս նոր մտքեր: Վրաց մամուլը զբաղւում է տնտեսական և քաղաքական հարցերով. ժամանակակից դադափարները հետզհետէ տարածւում էին հասարակութեան մէջ և յոյս կար, թէ այդ բոլորը երկար վիճաբանութիւնից յետոյ կ'ընդունուէր վրաց գրողների կողմից, բայց այդպէս չեղաւ. հին գրողները վախենալով «Կվալին» համարձակ հարցերից, յետ քաշուեցան և իրանց հետ քաշեցին նաև երիտասարդներից շատերին: Այս հին ուղղութեան օրգանն է «Իվերիան», իսկ պաշտպանը «Մօամբէն». մինչդեռ «Կվալին» ընդ միշտ թափ տուեց հին փոշին և կանգնեց նոր ճանապարհի վրայ:

Գ. Մ.

(Վերջը միւս համարում)